

Univerzitet u Beogradu
FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU

**SMETNJE I POREMEĆAJI:
FENOMENOLOGIJA,
PREVENCIJA I TRETMAN**
deo I

Priredile
Jasmina Kovačević, Vesna Vučinić

BEOGRAD 2010

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU
UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

*Smetnje i poremećaji:
fenomenologija, prevencija i
tretman
deo I*

*Disabilities and Disorders:
Phenomenology, Prevention and Treatment
Part I*

Priredile / Edited by
Jasmina Kovačević, Vesna Vučinić

Beograd / Belgrade
2010

**EDICIJA:
RADOVI I MONOGRAFIJE**

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu,
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

***Smetnje i poremećaji:
fenomenologija, prevencija i tretman deo I***

Za izdavača: Prof. dr Jasmina Kovačević, dekan

Urednici: Prof. dr Jasmina Kovačević, doc. dr Vesna Vučinić

Uređivački odbor:

- Prof. dr Mile Vuković,
- Prof. dr Snežana Nikolić,
- Prof. dr Sanja Ostojić,
- Prof. dr Nenad Glumbić,
- Prof. dr Aleksandar Jugović,
- Prof. dr Branka Eškirović,
- Doc. dr Nada Dragojević,

Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu
edukaciju i rehabilitaciju

- Prof. dr Pejo Đurašinović, Fakultet političkih nauka,
Univerzitet u Banja Luci
- Doc. dr Mira Cvetkova-Arsova, Sofia University "St. Kliment
Ohridski", Faculty of Primary and Pre-School Education,
Bulgaria
- Dr Zora Jačova, University "St. Cyril and Methodius",
Faculty of Philosophy, Institute of Special Education and
Rehabilitation, Republic of Macedonia
- Viviana Langher, University "La Sapienza", Rome, Italy
- Martina Ozbič, University of Ljubljana, Pedagogical Faculty,
Slovenia
- Dr Isabel Maria Martin Monzón, University of Sevilla, Spain
- Dr Isabel Trujillo Pozo, University of Huelva, Spain
- Dr Philip Garner, The University of Northampton
- Dr Maria Elisabetta Ricci, Univerzitet "La Sapienza", Rim,
Italija
- Dr Vlasta Zupanc Isoski, Univerziteti klinički centar, Ljubljana

Recenzenti:

Štampa:

„Akademija“, Beograd

Tiraž: 350

*Nastavno-naučno veće Univerziteta u Beogradu, Fakulteta za specijalnu edukaciju i
rehabilitaciju donelo je Odluku 3/9 od 8.3.2008. godine o pokretanju
edicije: Radovi i monografije.*

*Nastavno-naučno veće Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Univerziteta u Beogradu, na redovnoj sednici održanoj 29.6.2010. godine,
Odlukom br. 3/59 od 2.7.2010. godine, odobrilo je štampu Tematskog zbornika
"Smetnje i poremećaji: fenomenologija, prevencija i tretman", deo I.*

ISBN 978-86-80113-98-2

**EDITION:
PAPERS AND MONOGRAPHS**

Publisher:
University of Belgrade,
Faculty of Special Education and Rehabilitation
*Disabilities and Disorders:
Phenomenology, Prevention and Treatment Part I*

- For the Publisher:** Prof. Jasmina Kovačević, PhD, Dean
- Editors:** Prof. Jasmina Kovačević, PhD
Asst Prof. Vesna Vučinić, PhD
- Editorial Board:**
- Prof. Mile Vuković, PhD
 - Prof. Snežana Nikolić, PhD
 - Prof. Sanja Ostojić, PhD
 - Prof. Nenad Glumbić, PhD
 - Prof. Aleksandar Jugović, PhD
 - Prof. Branka Eškirović, PhD
 - Asst Prof. Nada Dragojević, PhD
- University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation
- Prof. Pejo Đurašinović, PhD, Faculty of Political Sciences, University of Banja Luka
 - Asst Prof. Mira Cvetkova-Arsova, PhD, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Faculty of Primary and Pre-School Education, Bulgaria
 - Zora Jačova, PhD, University "St. Cyril and Methodius", Faculty of Philosophy, Institute of Special Education and Rehabilitation, Republic of Macedonia
 - Viviana Langher, University "La Sapienza", Rome, Italy
 - Martina Ozbič, University of Ljubljana, Pedagogical Faculty, Slovenia
 - Isabel Maria Martin Monzon, PhD, University of Sevilla, Spain
 - Isabel Trujillo Pozo, PhD, University of Huelva, Spain
- Reviewers:**
- Philip Garner, PhD, The University of Northampton
 - Maria Elisabetta Ricci, PhD, University "La Sapienza", Rome, Italy
 - Vlasta Zupanc Isoski, PhD, University Medical Centre, Ljubljana

Printed by:
"Akademija", Belgrade
Number of copies: 350

Scientific Council of the University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation, decided to release the edition Papers and Monographs (Decision no 3/9 from 8th March 2008).

Scientific Council of the Faculty of Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade, approved the printing of Thematic Collection of Papers: Disabilities and Disorders: Phenomenology, Prevention and Treatment Part I at its regular session on 29th June 2010 (Decision no 3/59 from 2nd July 2010).

ISBN 978-86-80113-98-2

ZNAČAJ EMPIRIJSKIH ISTRAŽIVANJA SOCIJALNIH STAVOVA U PLANIRANJU DRUŠTVENE BRIGE PREMA OSOBAMA SA OMETENOŠĆU

Sanja Dimoski

Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Ovaj rad se bavi analizom savremenih empirijskih istraživanja stavova prema osobama sa ometenošću u našoj sredini i inostranstvu. Značaj savremenih istraživanja je kritički diskutovan, poređeni su rezultati istraživanja u našim i inostranim uslovima. Naročito su diskutovani opšti metodološki problemi ove oblasti i specifični uslovi u našoj sredini. Analizirani su i rezultati stavova prema procesima koji vode ravnopravnom uključenju ovih osoba u društvo (npr. prema obrazovnoj inkluziji). Podcrtan je značaj izučavanja socijalnih stavova u okviru socijalnog modela ometenosti. Naglašena je potreba sprovođenja empirijskih istraživanja socijalnih stavova u proceni savremenih društvenih uslova u kojima se kreću osobe sa ometenošću i bez nje. Empirijska istraživanja imaju naročit značaj u proceni društvenog pozicioniranja osoba sa ometenošću i planiranju društvene brige koja bi obezbedila potpunu uključenost osoba sa ometenošću u društvo.

Ključne reči: empirijska istraživanja socijalnih stavova, društvena briga, socijalni model ometenosti;

UVOD

Društvena briga prema osobama sa ometenošću bila je deklarativan cilj u raznim razdobljima razvoja društva. Međutim, "briga" društva, često je bila izraz i diskriminacije osoba sa ometenošću (azili, oduzimanje građanskih prava, nasilne sterilizacije...). Pokazuje se da je davanje prava na ravnopravnost osobama sa ometenošću, u savremenom društvu, odraz razvijenosti samog društva. Položaj osoba sa ometenošću može biti i svojevrsna dijagnoza društva, prevladajućih odnosa i stepena razvijenosti.

Proces, suprotnog smera, takođe prisutan u savremenom društvu je marginalizacija. Ona predstavlja (Sgroj, 1988. prema: Milosavljević, Jugović, 2009. str. 11) slabljenje veza između pojedinca i društva što podrazumeva: isključenje iz radnog života (npr. nezaposlenost), isključenje iz potrošačkog društva (npr. siromaštvo), isključenje iz društva „normalnih“ (npr. usamljenost) i isključenje iz mehanizama upotrebe vlasti i uticaja (npr. „kulturalna marginalizacija“). Kao što se vidi,

sve navedene, pored nekih drugih osobnosti procesa marginalizacije, važe za grupu osoba sa ometenošću.

Danas, sa razvojem socijalnog modela ometenosti, koji je posledica angažovanja samih osoba sa ometenošću i njihove bar delimične ekonomske nezavisnostist stvaraju se uslovi za kvalitativnu promenu pozicije ove grupe ljudi u društvu. Socijalni model ometenosti, u vreme kada je nastajao, bio je plodotvorni novi pristup pitanjima ometenosti, ali i kritika dotadašnje društvene prakse. Tek krajem 20. veka, kroz zakonodavne forme u mnogim zemljama Zapada omogućeno je potpuno pravo na izbor osobama sa ometenošću ili roditeljima dece sa ometenošću kada je reč o mnogim krucijalnim životnim pitanjima (tip školovanja, izbor zanimanja i sl.).

Socijalni model ometenosti premešta fokus sa individue na društvo i njegove institucije. Ometenost je socijalno definisana i tretira se kao socijalno proizveden problem (Radoman, 2003. str. 23). Društvo stvara socijalne prepreke za ravnopravnu uključenost osoba sa ometenošću u okruženje. Mentalne prepreke podrazumevaju negativne stavove društva, stereotipe, netoleranciju prema drugačijima, predrasude. Tomas (Thomas, 2002. str. 76) smatra da se radi o određenoj vrsti društvene represije i nasilja koje se vrši nad osobama sa ometenošću kao manjinskom grupom. Prepreke koje društvo stavlja pred osobe sa ometenošću ih onemogućavaju da preuzmu uobičajene socijalne uloge (npr. ulogu zaposlene osobe) i tako učestvuju u socijalnim aktivnostima.

Ovakav, prilično radikalna preokret u tretiranju ometenosti, izvlači ometenost iz konteksta mehanicističkog, dehumanizovanog pristupa pojedincu, te prevazilazi pojednostavljeno bavljenje samo pojedincem sa ometenošću. Ovaj model je interakcionistički. Ometenost se ne izučava kao fenomen koji pripada samo osobi sa ometenošću, ometenost nije dominantna karakteristika njenog funkcionisanja. Polje izučavanja postaje i socijalna sredina, zapravo socijalni kontekst u kojem se kreću osobe sa ometenošću i one bez ometenosti.

Nauka daje svoje doprinose u društvenoj brizi prema ovoj grupi ljudi. Ovi doprinosi se tiču zaključaka koje bi trebalo izvoditi iz empirijskih istraživanja koja se bave osobama sa ometenošću. Kompatibilne sa socijalnim modelom ometenosti, humanističke nauke se, u svojim empirijskim istraživanjima ne bave samo osobama sa ometenošću, već, sve više, okruženjem u kojem se kreću osobe bez i one sa ometenošću. Ispitivanje socijalnih stavova prema osobama sa ometenošću vredan je doprinos daljem razvoju socijalnog modela ometenosti, naročito u našoj sredini.

Značaj empirijskih istraživanja socijalnih stavova prema osobama sa ometenošću je višestruk. Razvojem socijalnog modela ometenosti okruženje postaje ravnopravna tema izučavanja u tretiranju ometenosti. To podrazumeva bavljenje najrazličitijim aspektima socijalnog okruženja – od opštih socio-ekonomskih uslova u društvu, ekonomske razvijenosti društva, prevladajućih sistema vrednosti, socijalnih stavova, preko zakonodavstva, uslova školstva, zdravstva, pa i mogućnosti zadovoljavanja psiholoških potreba pojedinca. Mnogi autori uviđaju važnost pitanja socijalnih stavova prema ometenima za sve naredne korake u prevazilaženju njihove diskriminacije. Matejić-Đuričić smatra da je eliminisanje predrasuda prema ometenima uslov bez koga ne može biti uspešne inkluzije (2006. str. 127). Socijalni stavovi prema osobama sa ometenošću mogu biti jedan

od dobrih indikatora i opšte razvijenosti društva. Za praksu društvene brige je najvažnija okolnost da procena socijalnih stavova prema osobama sa ometenošću predstavlja neophodan početni uvid od kojeg se kreće u složenom i dugotrajnom procesu stvaranja uslova za suštinsku ravnopravnost osoba sa ometenošću.

METODOLOŠKE OSOBENOSTI I TEŠKOĆE U IZUČAVANJU STAVOVA PREMA OSOBAMA SA OMETENOŠĆU

Izučavanje socijalnih stavova, pa tako i stavova prema osobama sa ometenošću, odlikuje niz osobenosti, kao i određene metodološke teškoće koje prate ovaj vid istraživanja.

Inostrana i domaća istraživanja stavova prema osobama sa ometenošću kao instrumente koriste isključivo skale za merenje stavova. Može se reći da je proučavanje stavova putem skala procene stava još uvek metod sa najmanje metodoloških slabosti i najviše primenjivana tehnika. Naši autori, Glumbić i sar. (2009. str. 270) procenjuju da je najkorišćenija skala za merenje stavova prema grupama osoba sa ometenošću, koja se navodi u literaturi Attitudes Towards Disabled Persons Scale, autora Yukera i saradnika konstruisana 1986. godine. Ovu, najviše korišćenu skalu, neki autori kritikuju zbog jednodimenzionalnosti merenja i mogućnosti davanja odgovora koji ukazuju na veće prihvatanje osoba sa ometenošću.

Iako omogućava zadovoljenje visokih metodoloških zahteva, korišćenje skala ne anulira jedan drugi neizbežan metodološki problem, a to je sklonost ispitanika da daju društveno poželjne odgovore. Ma koliko ispitivač obezbedio anonimnost ispitanika i poštovao sva metodološka pravila vezana za konstruisanje instrumenata koji se koriste da bi se ova tendencija smanjila na minimum, određeni faktori i dalje mogu provocirati ovu tendenciju. To mogu biti okolnosti i kontekst u kojem se odvija istraživanje, ali i faktori vezani za tendencije koje se tiču ličnosti ispitanika. Okolnosti vezane za uslove istraživanja ispitivač donekle može da kontroliše, ponekad koristeći i subskale koje mere tendenciju ka davanju društveno poželjnih odgovora. Ovu tendenciju možemo tumačiti, ne samo potrebom pojedinca da se pred drugima pokaže u dobrom svetlu, da bude prihvaćen i da se oseća članom grupe koja deli iste vrednosti i stavove (ili zadovoljavanjem gregarnog motiva), nego i sopstvenom, prilično izraženom potrebom da se i sam sebi predstavi u pozitivnom svetlu, kako bi održao svoj dobar self koncept i jačao svoje samopouzdanje. Stoga davanje društveno poželjnih odgovora možemo posmatrati kao daleki izdanak socijalizacije koja podrazumeva introjeksiju spoljašnjih normi, ali i potiskivanje agresije i neprijateljstva prema drugima.

Kako domaći autori iz ove oblasti navode, što društvo postaje slobodnije, demokratskije i više pluralistično, može se računati i na manje dejstvo ove tendencije (Havelka, Kuzmanović, Popadić, 1998. str. 114).

Sanford (po Rejk i Edkok, 1978. str. 115) govori o razlici između javnog i privatnog ispoljavanja predrasuda, a mi bismo rekli između društveno poželjnog i autentičnog ispoljavanja.

Ovde treba podsetiti na viđenje nekih autora koji govore o tome da predrasude prema osobama sa ometenošću samo menjaju formu svog ispoljavanja kako bi se zadovoljo pritisak ka socijalnoj i političkoj korektnosti (Brojčin, 2008. str. 262)

ili se inhibira njihovo ispoljavanje da bi se zadovoljili zahtevi javnog sektora koji transparentno propoveda jednakost.

Promišljanje o ovoj problematici, čini se još smislenije i nužnije u situacijama kada postoje indikatori, osnovane pretpostavke o tome da su stavovi prema nekim objektima stava negativni, pretpostavku koju moramo uzeti u obzir u izučavanju stavova prema osobama sa ometenošću. Pred istraživače se postavlja pitanje da li se putem skala za merenje stavova može u potpunosti anulirati potreba pojedinca za davanje društveno poželjnih odgovora, te da li je neophodno koncipirati i drugačije načine merenja stavova, prevashodno pomoću projektivnih tehnika.

Još jedna metodološka teškoća ispitivanja socijalnih stavova samo putem skala za merenje stavova jeste nemogućnost da se u dovoljnoj meri uključi i detektovanje nekonzistentnih stavova, a naročito nemogućnost da se „izmere“ nesvesni delovi emotivnog reagovanja na objekat stava. Kada govorimo o emotivnom aspektu stava, kao i kada govorimo o ljudskim emocijama uopšte, možemo pretpostaviti izvestan resurs nesvesnih, iracionalnih afektivnih odgovora na objekat stava. Iracionalan afektivan odgovor na objekat stava može biti u suprotnosti sa svesnim, na znanju zasnovanim odnosom prema objektu stava, u suprotnosti sa svesnim namerama da se postupa u određenom pravcu, a može biti i u suprotnosti sa određenim delom svesnih emotivnih reakcija kao što je sažaljenje i sl. Stoga možemo pretpostaviti da postoji određeni nesklad i nehomogenost, ne samo između tri aspekta stava (saznajnog, konativnog i emotivnog) nego i ambivalencija unutar same emotivne komponente stava u koju se uključuju i iracionalna afektivna reagovanja. Ovakav složaj emocionalnog reagovanja na objekat stava, osobu sa ometenošću, jednim delom je nesvestan i samom ispitaniku nedokučiv. Pitanje je koliko je skalom za merenje stava prema osobama sa ometenošću moguće ispitati svu složenost odnosa pojedinca prema ovoj grupi ljudi.

OSOBENOSTI ISTRAŽIVANJA STAVOVA PREMA OSOBAMA SA OMETENOŠĆU U NAŠOJ SREDINI I INOSTRANSTVU

Poređenje istraživanja stavova prema osobama sa ometenošću u našoj sredini i inostranstvu pokazuje niz, kako različitosti, tako i sličnosti.

Istraživačka delatnost ove oblasti u našoj sredini razvija se tek u poslednje vreme, više je razvijana oblast izučavanja stavova prema obrazovnoj inkluziji, nego specifično stavova prema osobama sa ometenošću. Izučavanja stavova prema osobama sa ometenošću, pa i stavova prema inkluziji nisu deo šireg, sistematski osmišljenog projekta čiji bi cilj bio ravnopravno uključivanje ovih osoba u društvo i nisu motivisana praktičnim razlozima, već su uglavnom sporadična, vezana za naučna i akademska interesovanja i pojedinačna interesovanja istraživača.

Istraživanja stavova prema osobama sa ometenošću u našoj sredini karakteriše deskriptivan pristup i ona su uglavnom eksploratornog karaktera. U našoj sredini, naučna delatnost je usmerena, pre svega, na opis fenomena – stavova osoba bez ometenosti prema osobama sa ometenošću. U tome smislu, ovakva istraživanja, iako malobrojna, mogu imati veliki značaj u “skriningu” društvene atmosfere, proceni prepreka i mogućnosti stvaranja uslova za ravnopravno pozicioniranje ovih osoba u društvu.

Istraživanja inostranih autora uglavnom su eksperimentalnog tipa, te preten- duju da objasne fenomen – stavove prema osobama sa ometenošću izučavaju- či značaj određenih faktora u formiranju, održavanju i menjanju socijalnih sta- vova prema ovim grupama ljudi. Učestalo se bave istraživanjem uticaja stepena kontakta sa osobama sa ometenošću, iskustava u inkluzivnim obrazovnim siste- mima, značaja različitih demografskih karakteristika ispitanika na formiranje, održavanje i menjanje stavova prema ovoj grupi ljudi i neretko su bazirana na teorijskim konceptima iz oblasti menjanja socijalnih stavova. Empirijska istraži- vanja se najčešće bave uticajem kontakta sa osobama sa ometenošću na menja- nje stavova prema njima, uglavnom ukazujući na pozitivno dejstvo ovog faktora. Ipak, treba imati na umu rizik od pojednostavljenog tretiranja mogućnosti me- njanja stavova prema ovoj grupi ljudi koje je ponekad prisutno u anglosaksonskoj istraživačkoj praksi svodenjem telorancije na naučenu radnju, a pozitivnih soci- jalnih stavova na željene oblike ponašanja koji se nagrađuju osećanjem pripad- ništva grupi koja propoveda ravnopravnost. Uočljivo je da se poslednjih godina, sve više sreću i komparativna istraživanja stavova u različitim sredinama, koja pokušavaju da otvaraju pitanja traganja za kulturološkim, i šire sredinskim fak- torima u formiranju stavova.

Veliki broj inostranih istraživanja daje nekonzistentne podatke o značaju odre- đenih varijabli za formiranje i menjanje stavova prema osobama sa ometenošću što vodi situaciji u kojoj je teško izvoditi zaključke. Ova činjenica, smatramo, ne mora imati veze samo sa različitosti metodoloških postupaka, odnosno kori- šćenja različitih skala za merenje stavova, nego i sa suštinskom teškoćom da se procene unutrašnji, netransparentni odnos pojedinca prema osobama sa omete- nošću, odnos koji nije zasićen tendencijom ka davanju društveno poželjnih od- govora.

Istraživanja iz zapadnih zemalja uglavnom daju nalaze koji bi govorili u prilog postojanju tolerantnih i prihvatajućih stavova prema osobama sa ometenošću. Ipak, treba uzeti u obzir gore navođenu tezu o tome da se, pod pritiskom javnog sektora koji propagira prihvatanje drugačijih, stavovi prema osobama sa ome- tenošću modeluju u pravcu većeg prihvatanja, ali i mogućnosti da predrasude prema njima samo zadobijaju drugačije forme izražavanja ili se inhibira njihovo izražavanje. Takođe, smatramo da je neophodno vršiti i produbljene kvalitativne analize stavova koje bi mogle ukazivati na “lažno” pozitivne ili neutralne stavove ili nekonzistenciju u stavu prema osobama sa ometenošću. Naročit značaj daje- mo tezi o nekonzistentnosti aspekata stava kao i ambivalenciji unutar emotivnog aspekta stava. Moguće je da, kada se radi o stavovima prema ovoj grupi ljudi po- stoji iracionalna nesvesna tendencija da se objekat stava odbaci (iracionalni stra- hovi, fantazija o zarazi tuđom „nesrećom“, projekcija agresivnih impulsa i sl.), dok na svesnom planu pojedinac može osećati i sažaljenje, potrebu da pomogne, empatiju. Uz ovu afektivnu ambivalenciju pojedinac nužno biva pod pritiskom propagande, socijalnih preporuka za toleranciju, opštih društvenih trendova i sl. Uprkos sklonosti ka homogenim odgovorima, stavovi prema osobama sa omete- nošću mogu biti disharmonični.

PRIKAZ ISTRAŽIVANJA STAVOVA PREMA OSOBAMA SA OMETENOŠĆU

U ovom delu prikazaćemo samo nekolicinu istraživanja o stavovima prema osobama sa ometenošću koja mogu da ilustruju nekonzistentnost istraživačkih nalaza, ograničenja u zaključivanju koja iz te okolnosti proističu, te teškoće da se saznanja koja donose empirijska istraživanja u potpunosti iskoriste u planiranju društvene brige prema ovoj grupi ljudi.

Istraživanje pod nazivom „Dečje iskustvo, znanje i stavovi prema ometenim osobama”, autora Hazzard, sprovedeno u SAD, pokazalo je da deca sa više iskustva u kontaktu sa decom sa ometenošću i devojčice izražavaju tolerantnije odnose i veću volju za interakcijom sa ometenim vršnjacima.

Nešto starija studija izraelskih autora Margalit i Miron iz 1983. godine koja je bila početni korak sa dugoročnim ciljem stimulisanja integracije tinejdžera sa hendikepom u društvo pokazala je da se značajnije razlike nisu javile u odnosu na tip hendikepa, a pojavile su se značajnije razlike u odnosu na pol ispitanika.

Studija „Stavovi univerzitetskih studenata prema osobama sa specifičnim hendikepima” autora Morris-a i saradnika pokazala je da studenti imaju negativnije stavove prema emotivno oštećenim osobama nego prema fizički hendikepiranim osobama. Od svih hendikepa najpozitivniji je odnos ispitanika prema gluvim osobama. Ovo istraživanje nije utvrdilo javljanje statistički značajnih razlika u stavovima vezanim za pol ispitanika, njihovo godište ili iskustvo sa hendikepiranim studentima u njihovim grupama.

Rezultati studije iz 1983. godine, autora Furnham-a i Pendred-a sprovedene u Velikoj Britaniji pod nazivom „Stavovi prema fizički i mentalno hendikepiranima” pokazauju konstantne razlike u stavovima kada su u pitanju fizički ometene i mentalno hendikepirane osobe. Stavovi ispitanika prema fizički hendikepiranima su pozitivniji. Međutim, pol ispitanika i kontakt sa ometenima nisu doveli do nekih nekih značajnijih razlika u stavovima.

Ipak, najveći broj istraživanja potvrđuje značaj kontakta sa osobama sa ometenošću za stvaranje pozitivnijeg odnosa prema njima, npr. studija „Predviđanje stavova prema ometenim osobama: multivarijantna analiza” autora Antonak-a, iz 1981. godine, sprovedena na studentima kao ispitanicima pokazuju da je intenzitet kontakta sa osobama sa ometenošću nosilac najveće varijanse u ukupnom skoruu stavova prema osobama sa ometenošću, odnosno, pokazao se kao najvažniji prediktor stavova koji su ispitivani. Isto tako, istraživanje pod nazivom „Odnos kontakta i socijalne distance na stavove prema gluvim i ometenim osobama” iz 1992. godine, autora Johnstone-a bavila se ulogom kontakta sa gluvim osobama i osobama sa ostalim vidovima ometenosti i pokazala statistički značajnu vrednost ovog faktora.

Opsežnu istraživačku studiju pod nazivom „Varijable koje utiču na stavove prema ometenima: zaključci izvedeni iz podataka”, obavio je autor Yucker-a 1994. godine. Ona se bavila evaluacijom literature i informcijama koji su u vezi sa stavovima prema osobama sa ometenošću. Kako autor navodi, podaci indikuju da većina demografskih karakteristika ima relativno nevažan uticaj na formiranje stavova prema osobama sa ometenošću. Ipak, verovanja, znanje i kontakti sa osobama sa ometenošću su važni kao uticaji u formiranju stavova prema ometenim osobama.

Svrha studije iz 1993. godine pod nazivom "Efekti edukativne intervencije na stavove učenika prema osobama sa ometenošću", izvedene u SAD autora Lindgren-a i Oermann-a je bila da utvrdi da li stavovi učenika medicinske škole prema osobama sa ometenošću mogu da se unaprede učešćem u jednodnevnoj edukativnoj konferenciji vezanoj za brigu o fizički ometenima. Studija je pokazala da su ispitanici imali tolerantnije stavove zahvaljujući učešću na konferenciji.

U našoj sredini, jedno od skorijih empirijskih istraživanja pod nazivom „Socijalni stavovi prema osobama ometenim u razvoju“ obavile su Hanak i Dragojević (2002) na uzorku od preko 300 ispitanika, kao instrument koristeći upitnik pokazuje su se svi odgovori ispitanika ticali postojanja negativnih osećanja koja se rađaju u susretu sa osobama sa ometenošću. Samo 2,2% ispitanika je navela da se, pri susretu sa osobama sa ometenošću, oseća ravnodušno.

Što se tiče polnih razlika u stavovima prema osobama sa ometenošću, neka naša istraživanja ne detektuju polne razlike (npr. Stanimirović stavovi o slepima, 1986., Radoman stavovi o gluvima, 1995), dok ga istraživanje Hanak i Dragojević utvrđuje (2002, str. 21).

Đuričić-Matejić i Đuričić su objavile rad o stavovima studenata tzv. pomažućih profesija o ometenosti (2007. str. 97) koji govori o postojanju umereno pozitivnih i izrazito pozitivnih stavova prema ometenosti kod 98% ispitanika. Ovakvi rezultati, za koje autori smatraju da pripadaju domenu socijalnih ideala, a ne socijalne realnosti tumačeni su pozitivno selekcionisanim uzorkom, korišćenim instrumentnom, skalom Likertovog tipa koja može da daje rezultate pomezene ka jačoj valenci i izuzetno osetljivim objektom stava.

Rad Brojčina (2008. str. 262.) koji se bavio stavovima prema intelektualno ometenoj deci u inostranoj literaturi, pokazao je postojanje predrasuda kod dece bez ometenosti prema deci sa intelektualnom ometenošću kojima se pripisuju akademska i socijalna neuspešnost, povučenost, manje prijateljska ponašanja, manja kooperativnost i izbegavanje aktivnosti, dok odnos prema njima karakteriše nelagodnost, strah i nepoverenje.

Ispitivanje Dimoski, 2009. nije utvrdilo postojanje negativnih stavova prema osobama oštećenog sluha, mada detaljna kvantitativna i kvalitativna analiza stava pokazuje da, npr. priličan broj i dece i odraslih ispitanika smatra da gluve osobe treba da rade sa gluvima, odvojeno od čujućih što ilustruje jasan segregirajući odnos, kao i da veliki broj ispitanika ne bi mogao da se zaljubi u glavu osobu, niti da sa njom ima seksualne odnose.

Izučavanje stavova prema inkulziji u obrazovanju dece sa ometenošću, poslednjih godina, u našoj sredini je u sve većem zamahu. Ovi stavovi predstavljaju jedan od načina izučavanja i stavova prema samoj deci sa ometenošću, a naročito daju relevantne podatke o mogućnostima i preprekama za stvarno uključenje osoba sa ometenošću u svet neometenih.

Veliku istraživačku studiju pod nazivom „Inkluzija učenika sa teškoćama u razvoju u redovne osnovne škole“ sprovedla je grupa autora čiji koordinator je bio Hrnjica, 2003. godine, a za naše potrebe navešćemo samo neke rezultate: što se tiče procene spremnosti prosvetnih radnika da prihvate inicijativu da se deci sa teškoćama u razvoju omogući školovanje sa vršnjacima, rezultati su pokazali da, 24,1% smatra da je to neotuđivo pravo svakog deteta, 59,8% smatra da je neopodan selektivan pristup, dok 16,2% ispitanika smatra da je ta inicijativa utopija

u našim uslovima. Procena prosvetnih radnika o uslovima za zajedničko školavanje dece sa teškoćama u razvoju zajedno sa vršnjacima, zavisila je od vrste razvojne teškoće.

Iako mogu biti značajan pokazatelj stavova prosvetnih radnika prema deci sa ometenošću, ipak, ove rezultate treba uzeti sa oprezom i uzimati ih u obzir samo kao dopunske informacije. Prosvetni radnici su samo jedan veoma specifičan slučaj uzorka. Oni se pitaju o temi koja je jako vezana za njihovo osećanje profesionalne kompetencije i objektivno skromna znanja vezana za specifičnosti metodike rada sa decom sa određenim vidovima ometenosti.

Glavni deo ovog projekta ticao se eksperimentalnog dela istraživanja koji je sproveden sa prosvetnim radnicima, vaspitačima i stručnim saradnicima. Uzorak je činilo 127 ispitanika. Ovi ispitanici su prošli višestruku obuku za uvođenje inkulzivnih programa, imali promotivna predavanja, organizovane diskusije, učešće u individualnoj pripremi za svaku fazu rada i td. Stavovi ispitanika iz eksperimentalnog programa prema inkulzivnim programima su znatno tolerantiji.

Istraživanje koje je sprovela NVO „Veliki i mali“ (grupa autora I.S.P.O.D., 2003.) imalo je za zadatak da utvrdi stavove vaspitača i nastavnika (N – 182) o mogućnostima inkluzivnog obrazovanja različitih kategorija dece sa razvojnim smetnjama. Za potrebe ovog rada, navešće se samo mali deo istraživačkih nalaza iz ove studije obavljene u vrtićima i redovnim osnovnim školama u Pančevu (2003. str. 32). Blizu 40% ispitanika ne želi da ima decu sa bilo kakvim vidom ometenosti u grupi u vrtiću, odnosno odeljenju u školi. Ispitanici u najvećoj meri kao faktore koji ometaju uključivanje dece sa ometenošću navode veliki stepen njihove ometenosti i nedovoljnu stručnu pripremljenost za rad sa ovom kategorijom dece.

Na ovom mestu navešćemo nalaze diplomskog rada (Gmaz, 2004.) u kojem je korišćen identični instrument kao u studiji Hrnjice i saradnika, ali je bio prisutan drugačiji metodološki kontekst (sprovođenje istraživanja za potrebe diplomskog rada studenta) koji bi mogao bar delimično da smanji sklonost davanju društveno poželjnih odgovora. Za očekivati je da ispitanici koji učestvuju u istraživanju koje sporovode studenti manje trpe pritisak za davanje društveno poželjnih odgovora. Dobijeni su sledeći rezultati: stavovi nastavnika redovnih osnovnih škola (N - 100), izraženo u procentima, pokazuju da niko od njih ne smatra da je uključenje u školu zajedno sa vršnjacima neotuđivo pravo deteta sa ometenošću, 73% ispitanika smatra da je potrebno primeniti selektivan pristup, a 27% se ne slaže sa tom idejom jer je smatra utopijom u našim uslovima. Upoređenje se rezultatima koji su dobijeni u istraživačkoj studiji koju je vodio Hrnjica pokazuje postojanje znatno negativnijih stavova nastavnika redovnih škola prema inkluziji u ovom istraživanju koje se sprovodilo kao diplomski rad. Može se pretpostaviti da bi se još negativniji odnos prema inkluziji dobio putem precene o konkretnom izboru za prijem učenika sa ometenošću u odeljenje, a ne stavljanjem pred hipotetički izbor kako se to obično radi u istraživanjima.

Istraživanje Manasić diplomski rad je pokazalo da na stavove prema inkluziji određenih kategorija dece sa ometenošću utiče pretpostavka o njihovom intelektualnom funkcionisanju (2006: 31). Utvrđen je da postoji veća spremnost da se gluvo ili nagluvo dete prosečne inteligencije školuje zajedno sa vršnjacima u

redovnoj osnovnoj školi nego što je to slučaj sa decom koja imaju ovu vrstu ometenosti i graničnih su intelektualnih potencijala.

Možemo rezimirati da istraživanja u našoj sredini i okruženju pokazuju da oko 40% -50% vaspitača, nastavnika i stručnih radnika, kao i vršnjaka ima negativne stavove prema inkluziji dece sa ometenošću (npr. Stančić i Mejovšek, 1982 prema: Hrnjica i sar., 1991; Vuković, Hanak, Todorović, 2003; Kovačević, 2005).

Šta možemo zaključiti iz ovog kratkog izvoda iz istraživačke prakse? Istraživanja ne daju jednoznačne rezultate ni oko jednog ispitivanog faktora za koji se pretpostavljalo da je u vezi sa stavovima (pol, uzrat, kontakt, razlike u odnosu na vrstu ometenosti...) mada, najveći broj istraživanja govori u prilog pozitivnog dejstva kontakta i podizanja informisanosti na razvoj tolerantnijih stavova. Najveći broj istraživanja ne govori o postojanju negativnih stavova prema osobama sa ometenošću, mada su i ovde rezultati daleko od ujednačenih, naročito kada uzmemo u obzir stavove prema inkluzivnom obrazovanju u našoj sredini.

ZAKLJUČCI O ZNAČAJU EMPIRIJSKIH ISTRAŽIVANJA U PLANIRANJU DRUŠTVENE BRIGE

Kratak prikaz domaćih i stranih istraživanja u oblasti stavova prema osobama sa ometenošću pokazuje često postojanje nekonzistentnih rezultata empirijskih istraživanja iz kojih je teško donositi zaključke i preporuke za praksu. Osim što se istraživanja sprovode različitim skalama za merenje stavova, nalazi se ne slažu oko značaja varijabli te ne pružaju dovoljno jasne smernice za društveno angažovanje.

Smatramo da se može sumirati stav koji govori o velikoj važnosti, ali i o priličnim slabostima i ograničanjima istraživačke delatnosti izučavanja stavova prema ovoj kategoriji ljudi, te potrebi za proširivanjem metoda i tehnika za njihovo proučavanje. Uprkos slabostima, empirijska istraživanja stavova prema osobama sa ometenošću predstavljaju vredne empirijske odgovore o poziciji osoba sa ometenošću u svakom, pa i našem društvu. Ova procena je neophodna pri sistematskom planiranju društvene aktivnosti koje će se ticati poboljšanja njihovog statusa. U našem društvu, nespremnom za suštinsku integraciju, stavovi prema ovoj grupi ljudi imaju naročit značaj. Oni moraju biti početak složenog procesa ravnopravnog uključivanja ovih osoba u društvo. U suprotnom, nesistematsko uključivanje ovih ljudi, naročito dece, u radovne društvene tokove (npr. inkluzija u obrazovanju) bez prethodne procene, a naročito pripreme okruženja za ovaj prihvat mogli bismo tretirati kao zloupotrebu naučnih tokova koji zagovaraju integrativne procese. Kako nam mnoga istraživanja govore, izgleda da je neophodan rad na menjanju većine, a ne manjine - osoba sa ometenošću. S druge strane, postoji rizik da planiranje društvene brige prema osobama sa ometenošću bude proces koji se sprovodi sa nedovoljnom uključenošću samih osoba sa ometenošću ili roditelja dece sa ometenošću, odnosno bez empirijskih odgovora koja bi dala istraživanja o stavovima ove grupe ljudi o društvu neometenih i njihovoj motivisanosti da učestvuju u integrativnim procesima koji bi vodili suštinskom zajedničkom životu.

LITERATURA

1. Antonak, R.F. (1981): Prediction of attitudes toward disabled persons: a multivariate analysis, *The Journal of General Psychology*, 104 (1 st Half), 119-123.
2. Bassell S. (1998): Perception of Disability, National Conference On Disability And Health, Proceedings, Dallas.
3. Brojčin B. (2008): Stavovi dece tipičnog razvoja prema vršnjacima s intelektualnom ometenošću, u *U susret inkluziji – dileme u teoriji i praksi*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu, Beograd, str 251-269.
4. Dimoski S. (2009): Autoritarnost kao prediktor negativnih stavova prema osobama sa ometenošću, u *Istraživanja u specijalnoj pedagogiji*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, str. 535-549.
5. Fejgelj S., Kuzmanović B., Đukanović B.(2004): Priručnik za socijalna istraživanja, CID, Podgorica.
6. Gitterman A. (2001): *Handbook of Social Work Practice with Vulnerable and Resilient Populations*, Second Edicion, Columbia University press, New York, USA.
7. Glumbić N., Milačić-Vidojević I., Kaljača S.(2009): Faktorska struktura skala za procenu stavova prema osobama sa intelektualnom ometenošću, u *Istraživanja u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji*, str. 269-287.
8. Gmaz M. (2004): Stavovi nastavnika redovnih i specijalnih škola prema inkluziji dece sa posebnim potrebama u redovne škole, diplomski rad, Filozofski faklutet, Beograd.
9. Havelka N., Kuzmanović B., Popadić D. (1998): Metode i tehnike socijalnopsiholoških istraživanja, Društvo psihologa Srbije, Beograd.
10. Hanak N., Dragojević N. (2002): Socijalni stavovi prema osobama ometenim u razvoju, *Istraživanja u Defektologiji*, Beograd, str 13-23.
11. Hazzard A. (1983): Children's Experience With, Knowledge of, and Attitude Toward Disabled Persons, *The Journal of Special Education*, Vol. 17, No. 2, 131-139.
12. Furnham A, Pendred J. (1983): Attitudes towards the mentally and physically disabled. *The British Journal of Medical Psychology*, 56 (Pt 2):179-87.
13. Hrnjica S. i saradnici, (2007): Inkluzija učenika sa teškoćama u razvoju u redovne osnovne škole, istraživačka studija, Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i Save the Children UK- Program za Srbiju, Beograd.
14. Hrnjica S., Sretenov D. (2003): Deca sa razvojnim teškoćama u redovnim osnovnim školama u Srbiji – trenutno stanje i stavovski preduslovi za potencijalnu inkluziju, neobjavljena studija Ministarstva prosvete i sporta Srbije, UNICEF-a i Save the Children UK, Beograd.
15. Hunt B., Hunt C.S. Attudes towards people with disabilities: A comparison of undergraduate rehabilitation and business major. *Rehabilitaion Education*. Vol. 14. str 269-283.
16. Lindgren CL, Oermann MH. (1993) Effects of educational interventions on students' attitudes towards people with disability, *The Journal of Nursing Education* 32(3):121-6. College of Nursing, Wayne State University, Detroit, Michigan.
17. Lutftiyya Z.M. (1991): Personal relationships and social networks: Facilitating the participation of individuals with disabilities in community life, Syracuse, The Center on Human Policy, NY.

18. Margalit M., Miron M. (1983): The Attitudes of Israeli Adolescents Toward Handicapped People, *International Journal of Disability, Development and Education*, Volume 30, Issue 3, 195–200.
19. Manasić D. (2006): Stavovi učitelja i stručnih saradnika o integraciji dece sa razvojnim smetnjama u redovno školovanje, diplomski rad, Filozofski fakultet, Beograd.
20. Maras P., Brown R. (2000): Effects of different forms of school contact on children's attitudes toward disabled and non-disabled peers, *British Journal of Educational Psychology* 70, 337- 351.
21. Matejić-Đuričić Z.(2006): Predrasude prema ometenima i proces inkluzije, u *Knjiga rezimea sa III Balkanske konferencije Tranzicija edukacije i rehabilitacije – Nove mogućnosti*, Beograd.
22. Matejić-Đuričić Z., Đuričić M. (2007): Socijalni stavovi studenata prema ometenima u Nove tendencije u specijalnoj edukaciji i rehabilitaciji, *Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju*, Beograd, str. 87-106.
23. Milosavljević M., Jugović A. (2009): Izvan granica društva – savremeno društvo i marginalne grupe, *Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju*, Beograd.
24. Meseldžija B.(2008): Socijalna distanca učitelja prema deci sa posebnim potrebama u odnosu na njihovo znanje o inkluziji, diplomski rad, Filozofski fakultet, Beograd.
25. Morris, J. R. and etal., (1984): University students' attitudes towards people with specific disabilities, *Education Resources Information Center*, str. 737-739.
26. Radoman V. (1995): Empirijsko istraživanje stavova prema različitim hendikepima naročito prema gluvoći i gluvima, *Defektološka teorija i praksa* 1, Beograd, str. 106-114.
27. Radoman, V.(2009): Socijalno-psihološki model ometenosti nasuprot medicinskom kao teorijski konceptualni okvir inkluzivnog obrazovanja i individualni kurikulum kao instrument za njihovu praktičnu realizaciju. *Inovacije u nastavi*, 4, str. 143-156.
28. Rejk B., Edkok K.(1987): Vrednosti, stavovi i promena ponašanja, *Nolit*, Beograd.
29. Vuković, D., Hanak, N., Todorović, T.(2003): Drugačiji među vršnjacima?! - stavovi vaspitača i učitelja u Pančevu prema uključivanju dece sa smetnjama u razvoju u redovne grupe vrtića i škola. *Pančevo: Grafos internacional, Veliki i Mali*.
30. Thomas A. (2002): The multidimensional character of biased perceptions of individuals with disabilities, *Journal of Rehabilitation*, 67(2), str. 3-9.
31. Ravnopravnost u obrazovanju, (2000): Udruženje studenata sa hendikepom, *Mreža mladih studenata sa hendikepom Jugoistočne Evrope*, Beograd.
32. UN,(2001): Standardna pravila za izjednačavanje mogućnosti koje se pružaju osobama sa invaliditetom, *Lotor*, Tuzla.
33. Thomas C. (2002): *Disability Theory: Key Ideas, Issues and Thinkers*, Polity Press, Cambridge.
34. Wong D.K.P.(2008): Do contact make a difference? The effects of mainstreaming on student attitudes toward people with disabilities, *Research in Developmental Disabilities* 29(1), 70-82.
35. Yunker H.E.(1988): *Attitudes toward persons with disabilities*, New York, Springer.
36. Yunker, H. E. (1994): Variables affecting attitudes towards disabled: findings derived from data, *Journal of Social Behavior & Personality*. Vol 9(5), 3-22.

THE IMPORTANCE OF EMPIRICAL RESEARCH INTO SOCIAL ATTITUDES IN THE PLANNING OF SOCIAL CARE FOR DISABLED PERSONS

Sanja Dimoski

University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation

Summary

This paper examines the contemporary empirical studies of attitudes towards disabled persons in our country and abroad. The importance of modern research is critically discussed. The results of domestic and international research were compared, and an analysis of some comparative studies is given. In particular, general methodological problems in the field and specific conditions in our community are discussed. Results of attitudes toward the processes that lead to the inclusion of these persons in society (e.g. the inclusion in education) were then analyzed. Importance of the study of social attitudes within the social model of disability was underlined. The necessity of implementing empirical research in assessing the social attitudes of contemporary social conditions in which people with and without disability live was emphasized. Empirical studies have special importance in the evaluation of the social positioning of disabled people, and social care planning that would ensure the full inclusion of disabled persons in society.

Key words: empirical researches of social attitudes, social care, social model of disability;